

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ (1906–1918 рр.)

Одним з яскравих представників родини Штейнгелів в Україні є Федір Рудольфович Штейнгель. Він був одним з чотирьох синів Рудольфа Васильовича Штейнгеля — статського радника, інженера шляхів сполучення, що працював на будівництві Петроградської, Московсько-Рязанської, Московсько-Курської, Балтійської та Ростово-Владикавказької залізниць. Матір'ю Федора Рудольфовича була українка за походженням Марія Федорівна Камінська.

Більшу частину свого життя Федір прожив в с. Городку Рівненської області, де його батьки мали маєток. Про нього там пам'ятають і досі завдяки його меценатській діяльності. На власні кошти в Городку він побудував двокласне училище, лікарню Св. Бориса з безкоштовними ліками для селян, бібліотеку, водяний млин, проклав дорогу. Окрім цього, він опікувався дітьми з бідних родин й сиротами, виплачував грошову допомогу хворим та немічним старим.

Меценатська та науково-краєзнавча діяльність цієї людини деякою мірою розкрита в працях Н. Миронець¹, Г. Бухало², Б. Луканюка³, Т. Нахратової⁴, А. Хведася⁵, С. Шевчука⁶, О. Булиги⁷, А. Українець⁸, І. Лукашевич⁹, Б. Столярчука¹⁰ та ін. В той же час його політична діяльність залишається маловідомою широкій громадськості. Тому метою даної статті є розгляд саме політичної діяльності Федора Рудольфовича Штейнгеля з 1906 по 1918 рр. на основі архівних документів, наукових статей, спогадів безпосередніх учасників подій, збірників документів, присвячених цьому періоду.

Серед архівних документів, які відображають політичну діяльність Штейнгеля в першу чергу слід назвати його особистий фонд, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Особливо цінними є його листи до дружини Віри Миколаївни, в яких описано засідання кадетської партії, представником якої він був¹¹.

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління зберігаються документи, які розкривають політичну діяльність Федора Рудольфовича в якості посла Української Держави в Німеччині в уряді П. Скоропадського¹². Більша їх частина опублікована у збірниках документів і доступна для широкого користування¹³.

Загальне уявлення про політичну діяльність Ф. Штейнгеля можна скласти за статтями Н. Миронець¹⁴, Г. Стрельського¹⁵, Р. Михайлової¹⁶. В енциклопедії Державної Думи вміщено статтю про Федора Рудольфовича, яка подає короткі, але ґрунтовні уявлення про нього як особистість, розкриває головні віхи його політичної діяльності¹⁷.

Окремо варто виділити книги-спогади безпосередніх учасників подій. Міністр закордонних справ в уряді П. Скоропадського Д. Дорошенко дає високу характеристику йому як громадсько-політичному, культурному діячеві, меценату. Дорошенко особливо відзначав його високі людські якості¹⁸. В іншій праці він обґрунтовував, чому зупинився саме на кандидатурі Федора Рудольфовича, обираючи в уряді Скоропадського посла від України в Німеччину. У спогадах розкрита роль Штейнгеля в налагодженні дипломатичних зв'язків між Українською Державою і Німеччиною¹⁹. Політична діяльність Федора Штейнгеля певною мірою відображена також в працях Д. Дорошенка з історії України²⁰.

Згадки про Федора Штейнгеля також містяться в спогадах М. Шкільника. Він характеризує Штейнгеля як політика і політичного діяча, а також подає власну оцінку подіям і участі в них Федора Рудольфовича²¹. Деякі відомості знаходимо в спогадах П. Скоропадського²² та А. Денікіна²³. Коротку характеристику діяльності Федора Рудольфовича на посаді посла від України в Німеччині вміщено в «Нарисах історії української революції 1917-1921 років»²⁴.

Федору Штейнгелю випало жити в бурхливий час першої Російської революції. Звичайно він не міг стояти осторонь подій, свідком яких був. Штейнгель та його дружина Віра Миколаївна, були справжніми патріотами своєї батьківщини, про що знаходимо підтвердження в листі Миколи Миколайовича Штейнгеля до сестри: «Доводиться серйозно думати про закордонне життя. Хоча я знаю, що Ви удвох мало уявляєте умови життя закордоном і про можливість влаштування за межами Росії»²⁵. Зрозуміло, що події, які відбувалися в країні, не могли не хвилювати родину Штейнгелів. У листуванні того періоду чільне місце займають події, пов'язані з революцією. Доволі цікавим документальним джерелом є лист друга родини К. Адамовича до Віри Миколаївни від 18 грудня 1905 р.: «Мені у службовій справі необхідно було поїхати до Петербурга, пробув я там буквально один день і якраз потрапив у страйк, залізниця припинила рух і я сиджу в готелі, а в Москві форменна революція: цілими днями йде бій на багатьох пунктах, вбитих багато... всі магазини зачинені, місто на воєнному становищі, ввечері виходити заборонено, а вдень потрапляєш під кулі і маса народу, яка загинула випадково... Маса зруйнованих будинків!»²⁶. К. Адамович не лише описує події, безпосереднім свідком яких він був, але й намагається знайти їх передумови, причини. Відчувається, що його дуже турбує питання: Навіщо це? Хто винен? З цими питаннями він звертався до Віри Миколаївни, наголосивши, що хотів би знати її думки з цього приводу. Розмірковуючи далі над подіями, він писав: «Безумовно, винен в основі уряд і наш поліцейсько-бюрократичний режим, при якому ніхто не наслідився не лише розмірковувати, але навіть думати було заборонено»²⁷. Немовби передбачаючи майбутню поразку революції, К. Адамович пише, що все життя засуджував поліцейський режим у Росії, а також разом з усіма сподівався на здійснення обіцянок 17 жовтня, але те, що діється в країні, не підтримує, адже: «в кожній боротьбі, навіть у простій бійці... повинен бути певний смисл, повинна бути програма і висхідний пункт, щоб кожен знав, за що він бореться чи навіть б'ється. В даному випадку в нашій революції я такого не бачу»²⁸.

Основним джерелом з вивчення політичної діяльності Федора Рудольфовича як представника кадетської партії в колекції Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського є його листи до дружини. У листі № 46, на якому відсутня дата написання, Ф. Штейнгель повідомляв дружину про прийняття звернення до народу, яке підписало багато представників партії. З листів дізнаємося, що засідання починалися в обідній час і тривали з невеликими перервами до пізньої ночі. Іноді вони так виснажували, що делегати вже не розуміли, про що йде мова. У листі від 5 січня 1906 р. Федір Рудольфович пише: «Спочатку була доповідь про діяльність партії і її відділів до цього часу. Потім доповідь Мілюкова* і Гессена** про закон 11 грудня і про наше ставлення до цього питання»²⁹. З резолюцією Київських загальних зборів замість Федора Рудольфовича виступив І. Лучицький***. Потім він жалкував про це, бо Лучицький скоротив доповідь і ніхто нічого не зрозумів. Але сам барон виступати соромився, вважав, що не виправдає сподівань товаришів та й взагалі не заслуговує на таку честь. Він був людиною надзвичайно відповідальною, вимогливою до себе. Того ж дня в листі до дружини Штейнгель ділиться враженнями від з'їзду та описує головні події: «Петрункевич**** добре головує, але він занадто м'який. Боюся, що з'їзд не встигне вислухати обговорення деяких пунктів програми і внесення нових. Вчора за пропозицією Струве***** надіслали телеграму прем'єру Англії і Дж. Берншту, представнику ліберальної партії, який одержав страшенно велику політичну перемогу на виборах»³⁰.

Рівненська група надіслала в бюро телеграму, в якій уповноважувала Ф. Штейнгеля бути її делегатом від партії. Але Федір Рудольфович, як завжди суворий до себе, вважав, що йому не вистачає ґрунтовних знань про становище свого краю. Іншою вадою, яка йому заважає, він називав невміння і боязкість виступати зі сцени перед великою публікою: «Іноді в голові у мене добре складалося... , але наважитися виступити не міг»³¹.

---

* Мілюков П.М. (1859–1943) — російський політичний діяч, історик та публіцист. Один з засновників в жовтні 1905 р. кадетської партії. З березня 1917 р. — голова Центрального комітету партії кадетів. У 1917 р. міністр іноземних справ Тимчасового уряду. У 1907 — 1917 рр. — член III і IV Державної Думи.

** Гессен І.В. (1866–1943) — російський державний і політичний діяч, юрист і публіцист. У 1905 р. приймав участь в створенні Конституційно-демократичної партії (кадетів), заступник Голови петербурзького комітету. У 1906 р. член Центрального комітету партії. У 1907 р. його обрано депутатом II Державної Думи від Санкт-Петербурзької губернії.

*** Лучицький І.В. (1845–1918) — український історик, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908 р.), професор Київського університету (з 1877 р.). Належав до конституційно-демократичної партії. У 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від м. Києва. Член Старої Громади, один з засновників Українського наукового товариства в Києві.

**** Петрункевич І.І. (1843–1928) — російський політичний діяч, член кадетської партії та Державної Думи першого скликання від тверських губернських зборів.

***** Струве П.Б. (1870–1944) — російський суспільний і політичний діяч, економіст, публіцист, філософ. Член ЦК партії кадетів (1905–1915), з 1907 р. — депутат II Державної Думи від Петербурга.

Турбувало Ф. Штейнгеля також і те, що не завжди він міг діяти згідно з своїми переконаннями. Дуже часто події вимагали компромісів заради народного блага. Один з таких прикладів, коли довелося поступитися переконаннями, наводиться у листі до Віри Миколаївни: «Я, як тобі відомо, дуже співчуваю націоналізації землі як принципу, як ідеалу, до якого треба прагнути і тому не міг бути проти формули Струве, котрий пропонував викреслити слово “володіння”, тобто він визнав необхідним видавати з земельного фонду землю тільки в орендне користування (власне — початок націоналізації). А між тим, я повинен був голосувати проти цього, оскільки є місцевості в Росії, як, наприклад, наш край, де така постановка питання відвернула б від нас весь народ і призвела б до селянського повстання»³². Засідання було важким, на партію кадетів, до якої входив Ф. Штейнгель, насунулася загроза розколу через прийняття формули П. Струве. Тому, І. Петрункевич запропонував запровадити її лише в місцевостях, де це дозволяють обставини.

Під час обговорення аграрного питання Федора Рудольфовича запросили взяти участь у роботі комісії, але він відмовився, «тому що відчував, що дуже мало знайомий з цим питанням взагалі і зокрема як воно поставлене у нас на Півдні»³³.

Незважаючи на все, барон вважав засідання гарною школою: спілкуючись з політичною елітою, Федір Рудольфович, за його словами, отримувал «повну картину того, що робиться в усій країні»³⁴. Зокрема, йому дуже сподобався О. Корнілов*, хоча через зайнятість останнього, вони ледве перекинулися парою слів.

17 квітня 1906 року в Петербурзі було скликано Державну Думу. Вибори до неї супроводжувалися запеклою боротьбою опозиційних партій з урядом. Поряд з іншими українськими політичними діячами до її складу, а також до Думської парламентської громади було обрано й Федора Рудольфовича Штейнгеля. Обраний від м. Києва він був в парламенті одним з представників кадетської партії.

В особистому фонді зберігається чернетка, датована 18 квітня 1906 р., в якій Федір Рудольфович виклав звернення виборців від м. Києва до Ради міністрів про скасування смертної кари в Росії. Окрім Ф. Штейнгеля її підписало ще 70 виборщиків. В ній говорилося: «Зібравшись 17 квітня для вибору члена Державної Думи від міста Києва, висловлюють свою одностайну вимогу скасування смертної кари в Росії на зорі нового політичного життя країни, рівним чином наполягають на повній амністії за усіма злочинами політичними, аграрними, страйковими і друку, а також –скасування необмежених законів»³⁵.

Федір Рудольфович був членом розпорядчої комісії, а також так званої Комісії «33», що працювала над підготовкою аграрного законодавства, був одним з ініціаторів закону про громадянську рівність³⁶. В Державній Думі він

---

* Корнілов О.О. (1862–1925) — російський історик, суспільний діяч. Професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту (1909–1923), секретар ЦК партії кадетів (1905–1908). У 1907 р. видавав газету «Думский листок».

підписав такі законопроекти: «42-х» з аграрного питання, «Про громадянську рівність», «Про збори», «Про зміни статей 55-57 Утворення Державної Думи». Виступив доповідачем від 4-го відділу з питання перевірки прав членів Державної Думи. Федір Рудольфович підтримував численні протести проти адміністративного свавілля, брав участь у дебатах стосовно Білостоцького погрому³⁷.

Перша Державна Дума проіснувала 72 дні і була розпущена. В записнику № 7 знаходимо з цього приводу промову Федора Рудольфовича, яку він виголосив перед селянами Городка після розпуску I Державної Думи. Зокрема, в ній зазначалося, що Дума вимагала усунення міністрів, які «порушували закони та придушували свободу»³⁸, але своє першочергове завдання вбачала у прийнятті закону, який би регулював розподіл землі серед трудівників, навіть за рахунок «примусового відчуження приватних земель»³⁹. Уряд цей закон не підтримав, а коли делегати почали наполягати на своєму рішенні, Думу було розпущено. Планувалося скликання нової лише через 7 місяців. Штейнгеля-політика таке рішення обурювало, він писав з цього приводу: «Цілих 7 місяців Росія мусить залишатися без народних представників, у такий час, коли країна стоїть на межі загибелі і коли вся країна охоплена хвилюваннями, і коли міністерство довело остаточно свою нездатність задовольнити прохання народу. Цілих 7 місяців уряд буде діяти на власний розсуд... щоб отримати догідливу Думу»⁴⁰. Барон закликає народ не давати гроші в державну скарбницю на утримання солдат і армії, бути твердими у цьому рішенні. Наголошує, що немає такої сили, яка б зломилася волю цілого народу. Волинське губернське жандармське управління навіть завело кримінальну справу через цю промову. Селяни домовилися і не дали свідчення проти свого барона. Справу було закрито через відсутність складу злочину⁴¹.

Після розпуску Державної Думи більшість її членів у Выборзі (Фінляндія) взяли участь у політичній маніфестації і підписали 9(22) липня 1906 р. відозву проти уряду. У зверненні депутати закликали до громадянської непокори — не сплачувати урядові позики, податки, не призивати народ на військову службу. Всі, хто підписав цю відозву, були засуджені до 3-місячного ув'язнення і позбавлені права брати участь у виборах до другої Державної Думи. Федір Рудольфович був серед тих депутатів, які підписали це звернення і розділив їхню долю.

Після остаточної поразки революції 1905–1907 рр. українські громадські сили об'єдналися з 1908 року в єдиний союз, який отримав назву «Товариство українських поступовців» (ТУП). Цей союз не був політичною партією, до нього входили люди з різними політичними поглядами. За основу було взято принципи автономії, конституціоналізму й парламентаризму⁴². Д. Дорошенко у своїх спогадах так визначає мету діяльності ТУП: «Діяльність союзу виявлялась в організованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним принципам; у змаганнях здобути прихильників і вплив в думських та земських колах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху...»⁴³.

Товариство було нелегальною і конспіративною організацією, для прийняття в яку за висловом Д. Дорошенка «вимагалось певного морального цензу й громадського стану»⁴⁴. До ТУПу увійшли: В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, П. Стебницький, А. Ніковський, Є. Чикаленко, А. Вязлов⁴⁵. Федір Рудольфович Штейнгель разом зі своєю третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною став членом однієї з київських громад ТУПу. Барон був прихильником автономії і федерації, виступав за вільну Україну, але у складі Росії⁴⁶.

З осені 1915 року Федір Рудольфович очолює Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, змінивши на цій посаді князя П. Урусова. Комітет допомагав не лише армії. Він плідно працював, допомагаючи мирному населенню ліками, провіантом, складав плани відбудови знищених околиць. Федір Штейнгель повністю українізував діяльність комітету. За словами Д. Дорошенка «для нього справді не існував “ні еллін, ні іудей”, але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Отже, в члени Комітету, на посади уповноважених Союзу міст, Ф. Штейнгель запросив українців і провів їх затвердження через Москву»⁴⁷. До Комітету входили А. Вязлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Уляницький, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський. Декілька уповноважених росіян, коли побачили себе в меншості, перейшли на інші фронти⁴⁸.

Комітет за головування Ф. Штейнгеля дуже швидко розростається. Наприкінці 1915 р. він мав у своєму складі десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, розширену мережу медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів, всілякі склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи в різних частинах України. З розростанням мережі Комітету отримувала право на роботу в ньому українська інтелігенція і шкільна молодь⁴⁹.

«Обществу Юга России» було надано від Комітету субсидії, за допомогою яких воно отримало змогу допомогти багатьом галичанам. Д. Дорошенко писав, що «на ці кошти було організовано сотні дитячих захоронок у Галичині, де під фірмою «Союзу Городів» ці захоронки фактично були народними школами з українськими учителями, українською мовою й українськими підручниками. Десятки таких захоронок були організовані і в околицях Києва для дітей біженців; фактично це були перші українські народні школи на російській Україні»⁵⁰. Комітет також допомагав матеріально українським гімназіям в Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Десятки тисяч українських підручників і книжок для школи були придбані коштом Комітету і передані галичанам⁵¹.

Д. Дорошенко писав в своїй книзі, що діяльність Комітету в тяжких умовах антиукраїнського курсу Росії, об'єднуючи українців довкола себе, допомагала їм вижити в складні часи.

Федір Рудольфович очолював Комітет Південно-Західного фронту до 1917 р. Після революції в Петербурзі і переходу влади до Тимчасового уряду, 17 березня в міській думі зібралися представники громадських організацій і партій. Вони вибрали виконавчий комітет, до якого на початку входило 12 членів. З п'яти українців, які увійшли до Комітету, на посаду голови було обрано

Федора Штейнгеля.⁵² В той же час головування в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст він передав Д. Дорошенку⁵³. Перші три місяці революції Комітет був найвищою владою в Києві, до того часу поки його місце не зайняла Центральна Рада⁵⁴.

Першою українською відозвою з моменту початку революції була відозва Товариства українських поступовців. Відозва закликала населення підтримати новий державний устрій, засновувати українські школи, відновлювати і засновувати нові «Просвіти», підтримувати українську пресу, а найголовніше: готуватися до Установчої Ради, яка мала розглянути питання проголошення автономії України в перебудованій на федеративній основі Росії. Цю відозву підписали члени Ради Товариства Українських поступовців, а саме: Ол. Віленський, Ол. Волошин, А. Вязлов, М. Дем'яновський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Л. Яновська. Поставив свій підпис під відозвою і Федір Штейнгель⁵⁵.

19 квітня 1917 р. розпочав свою роботу Український національний конгрес. В ньому взяло участь близько 900 делегатів з усієї України, прибули також делегати від українських військовиків на фронті, Балтійського та Чорноморського флоту. В Конгресі брали участь члени різних організацій міста Києва, тому учасників конгресу нараховувалося до 1 500 осіб. До Президії Конгресу поряд з іншими запросили й Федора Штейнгеля⁵⁶. Конгрес пропрацював три дні. За цей час заслухали та продискутували 7 доповідей, ухвалили резолюції. Розглядалися переважно політичні питання, домагання автономії та федерації України, велику увагу було приділено національним меншинам⁵⁷.

Після утворення Центральної Ради, Д. Дорошенко, формуючи Генеральний секретаріат, запропонував Федору Штейнгелю посаду міністра торгівлі і промисловості, але той відмовився.

29 квітня 1918 року влада в Україні переходить до гетьмана П. Скоропадського, за спиною якого стояло німецьке військове командування. З цього часу і до 14 грудня 1918 р. Україна отримує офіційну назву «Українська держава».

Цілком природно, що нова держава у своїй зовнішній політиці особливу увагу звертає на німецький напрям. Постало питання: кого ж обрати послом від Української Держави в Німеччині? В часи Центральної Ради ним був О. Севрюк, але його кандидатуру Д. Дорошенко вважав невдалою. Вибір впав на Ф. Штейнгеля. В своїх спогадах Д. Дорошенко так писав про обрання нового посла: «В колах, що оточували двір Гетьмана, не було недостачі в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку мала б повне довір'я з боку національних українських кіл, а з другого — справді могла би заімпонувати в Берліні. Отже я висунув кандидатуру барона Ф.Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльності. За найцінніше в Ф.Р. Штейнгелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обо-

в'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у наш час постать справжнього джентльмена»⁵⁸.

У своїх спогадах Михайло Шкільник, який в 1917–1921 рр. працював на відповідальних посадах в міністерствах торгівлі та промисловості і закордонних справ, так обґрунтовує обрання послом до Німеччини саме Штейнгеля: «Мін. Дорошенко вважав, що бар. Штайнгель був найбільш відповідною особою на цей найважливіший пост в тодішніх обставинах так своїм соціальним, як і родовим походженням, доброю і відомою репутацією, навіть імпозантною фізичною поставою»⁵⁹.

Павло Скоропадський у своїх спогадах так писав про призначення Штейнгеля послом: «В Берлін поїхав барон Штейнгайл, найчесніший і найблагодійніший українець, що носив лише німецьке прізвище, але навіть не говорив німецькою мовою, що, звичайно, було для його діяльності великою проблемою»⁶⁰. В архіві зберігся лист гетьмана до німецького імператора Вільгельма II з проханням призначити Ф. Штейнгеля послом до Німеччини. Перераховуючи посади, які займав Штейнгель в різний час, гетьман писав: «Видатні здібності барона Штейнгеля і його непохитна відданість інтересам Держави Української — суть для мене запорука того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Німецькою Державою і що він виявить себе достойним довіри Вашої Величності»⁶¹.

За своїми поглядами Федір Штейнгель належав до федералістів, але погодився посісти запропоновану посаду заради інтересів України. Пізніше Штейнгеля звинувачували в тому, що він «недостатньо “націоналіст”» для своєї посади, на що він відповідав, що «знайомити з Україною повинні спеціалісти, суспільство, лекції, книги та ін., я готовий допомагати, але мої обов'язки, як я розумію, зміцнити Державу, підняти її престиж і зміцнити ті дружні відносини, які повинні бути між Україною та іншими державами, головним чином Німеччиною»⁶².

Перед тим як дати свою остаточну згоду Штейнгель попередив Дорошенка, що штат посольства хотів би сформував новий. Він хотів набрати в свою команду людей кваліфікованих. Національна приналежність для барона значення не мала, «він зазначив, що розуміє приналежність людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному, і через те бажав би запросити на службу людей, котрі хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіально походючи з України й визнаючи себе громадянами Української Держави, вони будуть добрими й корисними службовцями»⁶³. Дорошенко погодився, але зауважив, що представники Української Держави повинні представляти не тільки українську державність, але й українську національність. Вони, на його думку, повинні бути не лише гарними фахівцями своєї справи, а й патріотами України. Врешті-решт було знайдено компроміс: за порадою Дорошенка частину фахівців залишили зі старого складу посольства, а решту — набрали нових⁶⁴. В результаті дипломатична місія до Берліну була сформована в такому складі:

1. Іванов Олександр, радник посольства.
2. Товстоліс Іван, старший секретар.
3. Ланін Віктор, секретар.
4. Павлович Юрій, старший канцелярський урядовець.
5. Коваленко Антін, старший канцелярський урядовець.
6. Давидів Денис, молодший канцелярський урядовець.
7. Свінціцький Василь, перекладач.
8. Круль Мориц, зверхштатний канцелярський урядовець по вільному найму.
9. Федоренко Павло, особистий секретар.
10. Кулаковський Анатолій, урядовець особистих доручень при міністрі, (супроводжуючий посла до Берліна).
11. Барон Штейнгель Володимир, син посла.
12. Коваленко Альма, жінка старшого канцелярського урядовця.
13. Мельниченко Афанасій, лакей п. посла⁶⁵.

На думку Д. Дорошенка, формування нового складу посольства не за національною ознакою було помилкою Ф. Штейнгеля. Час показав правдивість міркувань Дорошенка. Люди, обрані Ф. Штейнгелем, сумлінно виконували свої обов'язки на своїх посадах, але про них встановилася в Німеччині думка, що вони «росіяни з українського посольства»⁶⁶. Такої ж думки дотримувався й М. Шкільник. У своїх спогадах він писав: «Але зробив і помилку. Як посол мав право змінити персонал посольства. На тій підставі він звільнив деяких попередніх урядовців-українців і на їх місце прийняв урядовців російської національності. Тому посольство мало опінію російського посольства, а він сам — «єдинонеділимця»»⁶⁷.

До посольств першого рангу, продовжуючи традиції УНР, було віднесено Австро-Угорщину, Туреччину, Болгарію і Німеччину. Діяльність цих посольств була затверджена постановою Ради міністрів від 21 червня 1918 р. Посольства отримали найвищу категорію дипломатичних представників — міністрів-резидентів, тобто вони акредитувалися головами держав, до яких відряджалися⁶⁸.

На утримання тимчасових дипломатичних представництв Української Держави було виділено до 31 грудня 1918 року 1 127 072 руб., з них на утримання представництва в Німеччині станом на 16 березня 1918 р. виділено 270.083 руб.⁶⁹

Посада, яку посів Федір Рудольфович у Берліні називалася так: «Надзвичайний посланник і уповноважений міністр Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині»⁷⁰. Хоча в дипломатичних листах зустрічається плутанина, його називали іноді паном представником Української Держави в Берліні, а в інших — паном представником Української Держави при цісарському правительстві німецької держави⁷¹.

Федір Рудольфович Штейнгель в якості посла від УД прибув в Берлін 1 липня 1918 року. В той же день він дав інтерв'ю німецькій газеті «Lokal Anzeiger», яке зранку вийшло друком. Але, як зазначав Штейнгель у своєму

першому звітному листі до Д. Дорошенка, «при чому очутилась помилка: я назвав Україну “Державою”, а не “республікою”, як надруковано»⁷².

З листа, датованого 17 жовтня 1918 р., відомо, що українська мова використовувалася в поштових зносінах з Німеччиною, але зазначалося: «в перші часи, можливо, не уникнути буде перешкод до українських поштових посилок, позаяк запас відповідного числа німецьких урядовців, котрі знайомі з українською мовою, перешкоджає справі»⁷³.

Не гаючись, по приїзду в Берлін посол здійснив візити до міністра закордонних справ Кюльмана, старшини дипломатичного корпусу в Берліні іспанського посла, князя Радзивілла. В свою чергу українського посла у Берліні відвідали князь Фердинанд Радзивілл, представник Фінляндії доктор Герман Гуммерус і Е. Шифф, пан італійський посол як приватна особа, колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні, барон Розен⁷⁴.

Для новоствореної молоді Української Держави велике значення мало визнання її на міжнародній арені. Тому вирішенню цього питання новий посол в Німеччині приділяв велику увагу. Гетьман та представники його уряду передбачали можливу поразку Німеччини у Першій світовій війні. Тому увага приділялася також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них — з державами Антанти⁷⁵.

В конфіденційному листі від 6 липня 1918 року на Україну, адресованому знову-таки Д. Дорошенку, Ф. Штейнгель переповідав свою розмову з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією... Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримаєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молоді держави елемент признання має величезну міжнародну роллю. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погожі, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення порушених питань»⁷⁶. В розмові порушувалося також питання про долю українських військовополонених в Фінляндії. Гуммерус завіряв, що Фінляндія має намір відіслати 2 тис. українських бранців на Батьківщину⁷⁷.

20 серпня 1918 року до Києва виїхала делегація фінського уряду під керівництвом доктора Г. Гуммеруса. З цього приводу Ф.Штейнгель в телеграмі до Д. Дорошенка напередодні просив підготувати для делегації кімнати в готелі Києва, а також зустріти її на вокзалі⁷⁸.

В телеграмі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 року Ф. Штейнгель повідомляв, що ще 6 червня, до українського представника в Німеччині О. Козія, звертався міністр закордонних справ Грузинської Самостійної Республіки А. Чхенкелі з нотою про визнання Україною Грузії. Нота була передана О. Козієм українському уряду 9 червня. 25 липня Ф. Штейнгеля знову відвідали представники Грузії в Німеччині «і знов просили в моїй особі Правительство України о визнанні Грузії, як самостійної Держави, при чому п. Авалов і Гегечкори від імені свого Правительства заявили мені, що Грузія не зустрічає

ніяких перешкод щодо визнання України.... Прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних відносин Грузія негайно може командувати свого постійного Представника в Київ»⁷⁹.

25 липня 1918 року до Ф. Штейнгеля звернувся з листом посол Туреччини Хаккі Паша. В листі турецька сторона просила про поновлення поштово-телеграфного зв'язку між Українською Державою і Туреччиною, не чекаючи ратифікації мирного договору між країнами, «при чому зазначає, що кабель між Одесою і Константинополем, зруйнований під час війни, тепер вже поновлений. Зазначене питання Хакі Паша піднімає по телеграфному розпорядженню Турецького уряду»⁸⁰. В телеграмі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 р. Ф. Штейнгель просить надати розпорядження щодо цієї справи, а також просить міністра закордонних справ якнайшвидше вирішити питання поштово-телеграфних зносин між Українською Державою і Німеччиною, зазначаючи що «це дуже важливо для своєчасних зносин зі своєю вітчизною українських громадян, які по різних причинах зараз знаходяться в Німеччині, а також важливо і через те, що зносини по прямому проводу не можуть задовольнити всіх вимог біжучого життя нашого посольства»⁸¹.

Представники урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції заявили, що погоджуються визнати незалежну Українську Державу і готові налагодити з нею дипломатичні відносини⁸². Натомість Іспанія не поспішала з визнанням. В розмові з Ф. Штейнгелем іспанський посол пан де-Барнабе, заявив, що визнання з боку його держави відбулося б у випадку: «якби одна з держав Згоди особливо Франція, визнала б сучасний стан речей на Україні»⁸³. Звичайно, Ф. Штейнгель у листі до Д. Дорошенка висловив сумнів щодо швидкого визнання Францією Української Держави.

Ф. Штейнгель та його колеги вважали, що для швидкого визнання Української Держави необхідно відрядити спеціально призначене посольство до всіх держав з метою роз'яснення їхнім урядам стану справ в Україні, а також з офіційним проханням про визнання України як самостійної держави⁸⁴. Але гетьманський уряд не поспішав робити цього кроку.

В одному з приватних листів до Д. Дорошенка Ф. Штейнгель писав: «Усі віддають офіційно мені візити. Я вважаю, що цим я, хоч і не зовсім офіційно, ввів Україну в родину тутешніх представників народів і, маю надію, що це врешті-решт посприє найскорішому офіційному визнанню України»⁸⁵.

В перші місяці існування німецьке посольство не мало налагодженого зв'язку з Українською Державою. Натомість потреба в такому зв'язку була очевидною. Адже для нормального функціонування посольства воно повинно бути обізнаним зі станом справ в країні, яку представляє. У листі від 12 липня 1918 р. Ф. Штейнгель писав з цього приводу: «...прошу відповідного розпорядження Вашого, Пане Міністре, про інформацію мене по біжучим справам не менш двох раз на тиждень, а для цього можна визивати всякий раз до прямого проводу старшого секретаря посольства пана І. Товстоліса, або секретаря посольства пана В.Ланіна, при чому дні і час цих щотижневих розмов при першій

же розмові повинне бути зазначено. Крім того прошу, Пане Міністре, Вашого негайного розпорядження по канцелярії, щоби посольству в Берліні висилались всі українські часописи, починаючи з «Державного Вісника». Дуже прошу Вас, Пане Міністре, мені в цьому не відмовити, позаяк це необхідне для зв'язку між мною і життям держави»⁸⁶.

Проблемою для українського посольства в Німеччині було також фінансування. Відповідні кошти надходили з запізненням і в недостатній кількості. Федір Рудольфович, який в побуті був поміркованим, все-таки не міг за статусом переїхати з розкішного готелю куди-інде⁸⁷. Вищі кола Берліну звертали особливу увагу на зовнішнє життя осіб, яких планували допустити до свого товариства. А тому Штейнгелю порадили ще в Києві знайти будинок для посольства Української Держави в районі Тіргартена, тобто в найдорожчому кварталі Берліну⁸⁸. На думку самого посла, не варто було орендувати для посольства мебльований будинок або знімати напрокат обстановку посольської квартири, бо це негативно вплинуло б на гідність України. Тому Штейнгель звернувся до Д.Дорошенка з проханням: «про асигнування 250.000 крб., поверх асигнованих раніше 50.000 крб., на придбання обстановки для посольського дому і Посольства з тим, щоб ця сума висилалась по третинам року»⁸⁹. Нарешті будинок для українського посольства було придбано. Він розташовувався на вулиці Kronprinz-Ufer 10. Ціна нерухомого і рухомого майна склала 1 млн. німецьких марок⁹⁰.

В липні 1918 р. Ф. Штейнгель зустрічався з директором юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Німеччини паном Крігом. Розмова точилася навколо питання про державний борг Росії, який мали намір поділити між всіма самостійними державами, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Пан Кріге наполягав на негайному визначенні частки державного боргу Росії, яку повинна сплатити Українська Держава. Він повідомив, що з цього питання в Берліні вже працює комісія, яка складається з представників Російської Радянської Республіки, а також представників німецького уряду. Федір Рудольфович був обізнаний з роботою цієї комісії і вважав, що до її складу обов'язково повинні увійти українські представники. В свою чергу, Кріге вважав, що це питання швидше вирішиться в Німеччині, бо якщо доручити його розв'язання українській стороні, воно затягнеться на невизначений термін. Але додав, що представництво в комісії буде надано також уповноваженим особам від України, які на той момент знаходилися в Берліні⁹¹.

В цій розмові було поставлено ще одне важливе питання про поділ морських кораблів колишньої Російської імперії. Кріге вважав, що його потрібно також терміново вирішити і заявив, що «для Української Держави певне буде неприємно, щоб весь флот перейшов до Туреччини»⁹². Натомість барон Штейнгель довів до відома Кріге, що не має права вирішувати це питання і для його вирішення буде відряджений окремий представник Українського морського міністерства⁹³.

В свою чергу Федір Рудольфович повідомив пана Кріге, що вважає передчасним вирішення питання про державний борг колишньої Російської імперії.

Між Росією і Україною на той час ще не було укладено мирного договору, не була відомою і кількість самостійних держав, на які поділилася колишня Росія. Лише мирний договір, на його думку, міг визначити фінансові і економічні взаємовідносини двох держав. З другого боку, на той час ще не був ратифікований також мирний договір між Німеччиною і Українською Державою, тому створення комісії з вирішення даного питання український посол вважав передчасним. Сам він не мав повноважень на ведення таких переговорів і цілком слушно вважав, що питання такого рівня повинні вирішуватися центральним урядом Української Держави в Києві і для його вирішення повинна бути призначена окрема особа, яка має необхідні відомості для введення переговорів⁹⁴.

Варто зазначити, що станом на 31 серпня 1918 р. Українське посольство не мало навіть постійних дипломатичних зносин з Посольством Російської Федеративної Республіки в Німеччині і при потребі таких зносин зверталося до Міністерства закордонних справ Української Держави, яке в свою чергу безпосередньо зверталося до представників відповідного відомства в Російській Федеративній Республіці⁹⁵.

У вересні стан справ на Західному фронті для Німеччини став критичним. На запрошення кайзера Вільгельма, до Німеччини з офіційним візитом прибув голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. В свою чергу гетьман П. Скоропадський приїхав в Берлін 4 вересня з офіційним візитом для усунення перешкоди, яку чинила німецька військова влада в справі формування української армії й передачі чорноморського флоту Українській Державі⁹⁶. 5 вересня разом з бароном Штейнгелем гетьман відвідав рейхсканцлера графа Гертлінга, а також помічника державного секретаря фон Буше, зустрівся з членами дипломатичного корпусу, міністрами, вищими військовими та цивільними урядовцями. 6 вересня відбулася зустріч П. Скоропадського з імператором Вільгельмом II. Наступного дня гетьман відвідав послів союзних держав, в тому числі іспанського посла, старшину дипломатичного корпусу в Берліні. 17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва⁹⁷.

Німецька преса не оминула увагою візит П. Скоропадського до Берліну. Газета «*Berliner Lokal-Anzeiger*» писала з цього приводу: «Цим фактом добросусідські відносини, які уложилися між Німеччиною й Україною, а також ратифікація німецько-українського договору одержать нову силу і може під деяким оглядом будуть ще тісніше скріплені. Вітаємо першого голову Української Держави, до лицарської особистості якого Німеччина почуває живі симпатії. Його відвідини — це знак пошанування для нашої вітчизни і нашого цісаря. Висловлюємо надію, що дякуючи невтомній енергії пана Гетьмана, йому вдасться вивести молоду державу з усіх небезпек теперішньої хвилі і повести її настрічу щасливої будуччини»⁹⁸.

Ця подорож, за думкою Д. Дорошенка, піднесла міжнародний авторитет гетьмана й сприяла вирішенню питань в справі чорноморського флоту, організації української армії, забезпечення позитивного ставлення Німеччини до Кримської і Холмської справи⁹⁹.

В цей час справи на Західному фронті були не на користь Німеччини. Для Української Держави знову постало питання пошуку союзника. 2 жовтня 1918 року Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустріне перешкод для окупації України, якщо про це прохати»¹⁰⁰.

За допомогою Ф. Штейнгеля та Є. Лукасевича, а також за посередництва дипломатичних представників Іспанії та Голландії вдалося встановити контакти з країнами Антанти і домовитися про переговори з представниками українського уряду. 22 жовтня Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліну. З Берліну він планував їхати на переговори до Швейцарії¹⁰¹.

24 жовтня Д. Дорошенко прибув до Берліну. Його зустрічав весь склад німецького посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Була запланована ціла низка офіційних візитів. Спершу разом з Ф. Штейнгелем він відвідав міністерство закордонних справ. В розмові з міністром Зольфом вони заявили про необхідність продовження перебування німецької армії на території Української Держави до того часу як вона сама буде спроможна створити власну армію. Д. Дорошенко повідомив, що має намір поїхати до Парижу, Лондону і розповісти там про становище держави. Зольф підтримав цей намір і підкреслив, що в теперішньому становищі Німеччина вже нічим не може допомогти Україні, але в свою чергу пообіцяв поставити питання про невивід німецьких військ з України на найближчу нараду уряду¹⁰². Д. Дорошенко разом з бароном Штейнгелем відвідали також міністра фон Буше і Новака, голову рейхстагу і деяких послів. У своїх спогадах Д. Дорошенко писав: «виявилось, що Ф.Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчутти саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу»¹⁰³.

В цей час становище в Німеччині ставало все більш напруженим. Поступово влада переходила до парламенту. На півночі почалися заворушення серед матросів. Коли в німецькому парламенті розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, було призначено його зустріч з Ф. Штейнгелем для передачі акредитивної (вірчої) грамоти. Це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини¹⁰⁴. Розмова тривала 20–25 хвилин. Імператор запитав Ф. Штейнгеля: «Чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» Посол відповів, що тепер стоїмо на ґрунті самостійності і будемо свою самостійну державу. Цісар Вільгельм II розпитував про релігійні відносини на Україні, про православну, римо-католицьку і уніатську церкви¹⁰⁵.

П. Скоропадський у своїх спогадах саме 9 листопада вважав днем свого останнього гетьманування. В цей день стало відомо, що Вільгельм II відрікся від престолу. Окрім цього, 9 листопада П. Скоропадський отримав повідомлення про скликання опозицією 17 листопада Національного конгресу¹⁰⁶. 14 листопада

Рада Міністрів розглянула питання про дозвіл на проведення Національного конгресу. Перевагою в один голос пройшла постанова про його заборону. Гетьман розпустив уряд і доручив сформувавши новий С. Гербелю. В цей день він підписав так звану Федераційну грамоту. В грамоті зазначалося, що після закінчення війни повинна бути відновлена могутність Росії, а Україні, на його думку, «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»¹⁰⁷. Грамота означала фактичну відмову П. Скоропадського від курсу на державну незалежність Української Держави.

15 листопада П. Скоропадський затвердив нову Раду міністрів на чолі з С. Гербелем, а вже 16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Лише 17 листопада Ф. Штейнгель зміг зв'язатися з Києвом і від заступника міністра іноземних справ О. Палтова дізнався про події в Києві і повідомив про них телеграмою Д. Дорошенка, який на цей час вже перебував у Берні¹⁰⁸.

А тим часом події в Україні розгорталися з неймовірною швидкістю. На бік Директорії переходили урядові частини, повстанські загони отаманів Ангела, Зеленого, Григор'єва та ін. 27 листопада в руках повстанців опинилася Полтава, а 14 грудня — Київ. Гетьман змушений був зректися влади. Українська Держава Павла Скоропадського припинила існування¹⁰⁹.

Після зайняття України більшовиками Ф. Штейнгель залишився у Німеччині. В 1924 році він повернувся в Україну і мешкав у своєму маєтку Городок Ровенської області. В цей час він відійшов від політики, повністю в ній розчарувавшись, але продовжував активно займатися благодійництвом. Однак, Н. Миронець в ДАРО було знайдено документ, який свідчив про те, що Федір Штейнгель в цей час входив до Російсько-селянської партії, яка захищала інтереси українського селянства. Як член цієї партії Штейнгель представляв Волинь на І з'їзді російських організацій у Польщі 25 грудня 1935 р.¹¹⁰

У вересні 1939 р., після приходу на Рівненщину Червоної армії, за спогадами Олександри Головатой, барон Штейнгель роздав знайомим та друзям усе своє майно, включаючи меблі і книги. Тимчасове правління міста Рівного 1 грудня 1939 р. прийняло постанову про передачу приміщення барона Штейнгеля в с. Городок відділу народної освіти для середньої школи. Родина Штейнгелів змушена була оселитися в домі своєї колишньої куховарки¹¹¹. Коли радянська влада почала зводити рахунки з місцевою інтелігенцією, Іван Куліш запропонував родині Штейнгелів організувати втечу від влади. Онука Івана Куліша, Ірина Куліш-Лукашевич в своїх спогадах про цю подію писала: «Осіннім хмурым вечором 1939 р. до нашого будинку по вулиці Скоропки, 3 (пізніше Чапаєва) під'їхала підвода, з неї зійшли люди в селянському одязі — жупанах, чоботах, хустках. Напевно і запам'ятався цей епізод мені тому, що видався маскарадом: в такому незвичному вигляді з'явилися Штейнгелі... Наступного ранку їх уже в домі не було. Як пізніше розповідав мені дід, о 4-ій годині ранку за ними прийшов «провідник»... і вони зникли. У Городку і Рівному почали поширюватись чутки (вони і досі ходять в Городку), що Штейнгелів вивезли,

розстріляли, посадили в Дубенську в'язницю. Двоє учасників цих подій — дід і їздовий, що привіз баронську родину — мовчали до кінця свого життя. Так закінчився життєвий шлях Штейнгелів на Рівненщині»¹¹².

Федір Рудольфович зі своєю третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною та сином Федором оселилися в Німеччині, в м. Дрездені. Там 11 лютого 1946 р. Штейнгель помер і похований.

---

¹ *Миронець Н.* Барон Ф.Р. Штейнгель — представник Волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. — Випуск 3. — К, 2005. — С. 112–124; *Н. Миронець* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 22–32.

² *Бухало Г.* Музей барона Федора Штейнгеля. // Рівненський краєзнавчий музей. Наукові записки. Випуск I. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. — Рівне, 1996. — С. 11–16.

³ *Луканюк Б.* Найперші фонографічні записи в Україні: Городоцький музей. // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Випуск IV. — Рівне, 2003. — С. 19–45.

⁴ *Нахратова Т.* Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Випуск IV (Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р.) Рівне, 2006. — С. 194–197.

⁵ *Хведась А.* Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М.С. Грушевський // Острозька Академія. Наукові записки. — Том I. — Частина II. — Острог, 1998. — С. 64–66.

⁶ *Шевчук С.* Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002.

⁷ *Булига О.* Городоцький музей Федора Штейнгеля як плід колективної праці. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 9–14.

⁸ *Українець А.* Добродійна діяльність барона Ф.Р. Штейнгеля // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 34–42.

⁹ *Лукашевич І.* Людина великої душі (спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 52–63.

¹⁰ *Столярчук Б.* Барон Ф.Р. Штейнгель і Городок // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 84–85.

¹¹ ІР НБУВ. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 42–72.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3766.

¹³ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) документи і матеріали. К., 2010. — С. 177–193, 279; Українські дипломатичні пред-

ставництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 61, 62, 64–68, 72, 73, 84, 87, 95, 151.

¹⁴ *Миронець Н.* Барон Ф.Р. Штейнгель — представник Волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. — Випуск 3. — К., 2005. — С. 112–124; *Миронець Н.* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 22–32.

¹⁵ *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). Біографічний довідник. — К., 2000. — С. 42–43.

¹⁶ *Михайлова Р.* Родина Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві. // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 9. — К., 2002. — С. 337–347; *Михайлова Р.* Федір Штейнгель. Історія родини. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 86–90.

¹⁷ *Чмырь С.* Штейнгель Федор (Теодор) Рудольфович // Государственная Дума Российской империи. 1906–1917. Энциклопедия. — М., 2008. — С. 707–708.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). — К., 2007. — С. 112, 153, 159, 160, 240.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 30, 31, 40, 59, 60, 81, 82, 84, 162, 269–272, 355–356, 364–371, 375–376, 380, 383–387.

²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34, 38, 51, 53, 61, 112.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Том II. — Українська Гетьманська Держава 1918 р. — К., 2002. — С. 32, 95, 101, 105, 263, 264, 266, 271.

²¹ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 47, 127, 282, 283, 298, 299.

²² *Скоропадський П.* Спогади. кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 169, 266, 303, 359, 372.

²³ *Деникин А.* Очерки русской смуты. — Том 2, 3. — М., 2005. — С. 381, 387, 459.

²⁴ *Смолій В., Боряк Г., Верстюк В., Кульчицький С.* Нариси історії української революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., 2011. — С. 323–324.

²⁵ ІР НБУВ. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 669. — Арк. 3.

²⁶ Там само. — Спр. 585. — Арк. 1.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — Арк. 2.

²⁹ Там само. — Спр. 47. — Арк. 2, 20.

³⁰ Там само. — Спр. 48. — Арк. 2, 22.

³¹ Там само. — Спр. 49. — Арк. 3, 25.

³² Там само. — Арк. 3, 25 зв.–4, 26.

³³ Там само. — Арк. 5, 27.

³⁴ Там само. — Спр. 51. — Арк. 1, 35 зв.

³⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 1.

³⁶ *Чмырь С.* Штейнгель Федор Рудольфович // Государственная Дума Российской империи 1906–1917. Энциклопедия. — М., 2008. — С. 707.

³⁷ Там само.

³⁸ ІР НБУВ. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 741. — Записник № 7. — Арк. 14.

- ³⁹ Там само. — Арк. 14.
⁴⁰ Там само. — Арк. 15.
⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 1335. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 30.
⁴² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен., 1969. — С. 30.
⁴³ Там само. — С. 30.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само. — С. 60.
⁴⁷ Там само
⁴⁸ Там само.
⁴⁹ Там само. — С. 61.
⁵⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34.
⁵¹ Там само. — С. 38–39.
⁵² Там само. — С. 51.
⁵³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 82.
⁵⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2001. — С. 51.
⁵⁵ Там само. — С. 53.
⁵⁶ Там само. — С. 61.
⁵⁷ Там само.
⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — Мюнхен. 1969. — С. 269.
⁵⁹ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини и роздуми. — Торонто. — 1971. — С. 127.
⁶⁰ *Скоропадський П.* Спогади кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. — 1995. — С. 266.
⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 6–6зв. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 179–180; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 62–63.
⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 47.
⁶³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 270.
⁶⁴ Там само. — С. 270, 271.
⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 26.
⁶⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле. (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 271.
⁶⁷ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 127.
⁶⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., — 2011. — С. 322.
⁶⁹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 164.
⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 36.
⁷¹ Там само.

⁷² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 10. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 183; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 64.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 53.

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 10. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 183, 184; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 65.

⁷⁵ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. — К., 2004. — № 2 (356). — С. 120.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 23. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 182.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 279.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 23.

⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 32.

⁸¹ Там само.

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 11. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 184. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 66.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 85. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 186.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 8. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 185.

⁸⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 187.

⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 19.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 48.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 21. Надруковано: Історія української дипломатії перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 188.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 21. Надруковано: Історія української дипломатії перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 189.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 43.

⁹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К., 2002. — С. 263.

⁹⁷ Там само. — С. 264, 265.

⁹⁸ Там само. — С. 266.

⁹⁹ Там само. — С. 266.

¹⁰⁰ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. — К., 2004. — № 2 (356). — С. 121.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен. — 1969. — С. 364, 365, 366.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. — С. 370.

¹⁰⁵ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто. — 1971. — С. 282.

¹⁰⁶ Нариси історії Українського революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., 2011. — С. 369.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. — К., 2004. — № 2 (356). — С. 123.

¹⁰⁹ Нариси історії Українського революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., 2011 — С. 370, 371.

¹¹⁰ *Миронець Н.* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 31.

¹¹¹ Там само.

¹¹² *Лукашевич І.* Людина великої душі (спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 57–58.